

UDK:34567832

Xadicha MUXITDINOVA,

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori, Pedagogika fanlari doktori

E-mail: hilola-19833@mail.ru

O‘zDJTU dotsenti P.Omonov taqrizi asosida

THE IMPORTANCE OF SPEECH DEVICES IN SECOND LANGUAGE EDUCATION

Annotation

The article covers the practical importance of ready-made speech devices in teaching Uzbek as a second language to representatives of other nationalities. In the author's opinion, it is necessary to teach students to compose new sentences based on examples when acquiring a language.

Key words: Uzbek language, teaching as a second language, speech skills, speech patterns, speech models, speech situations, lexical and grammatical skills.

ЗНАЧЕНИЕ РЕЧЕВЫХ СРЕДСТВ В ВТОРОМ ЯЗЫКОВОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В статье рассматривается практическое значение готовых речевых средств при обучении узбекскому языку как второму представителям других национальностей. По мнению автора, при освоении языка необходимо учить учащихся составлять новые предложения на основе примеров.

Ключевые слова: Узбекский язык, обучение как второму языку, речевые навыки, речевые модели, речевые модели, речевые ситуации, лексические и грамматические навыки.

IKKINCHI TIL TA'LIMIDA NUTQIY QURILMALARNING AHAMIYATI

Аннотация

Maqolada o‘zbek tilini boshqa millatlar vakillariga ikkinchi til sifatida o‘qitishda tayyor nutqiy qurilmalarning amaliy ahamiyati masalalari yoritilgan. Muallifning fikricha, tilni egallashda o‘rganuvchilarning o‘zlarini namuna asosida yangi gaplar tuzishga o‘rgatish zarur.

Kalit so‘zlar: O‘zbek tili, ikkinchi til sifatida o‘qitish, nutqiy malakalar, nutqiy qoliplar, nutqiy modellar, nutqiy vaziyatlar, leksik va grammatik ko‘nikmalar.

Kirish. Ikkinchi til ta'limida nutqiy modellar, nutqiy qurilmalardan foydalanish qator uslubiy qulaylik va ustunliklarga ega. Muayyan fikrni ifodalashda, ya'ni ma'lum bir grammatik mavzu bo'yicha eng ko'p qo'llanadigan nutqiy qurilmalarning o'quvchilarning diqqatini jalb qilish uchun ajratib berilishi mavzuning nisbatan tezroq o'zlashtirilishiga, mazkur nutqiy modellarning o'quvchilar xotirasida uzoqroq saqlanib qolishi va nutqida faolroq qo'llanishiga olib keladi.

Ma'lumki, har bir tildagi leksik birliklar xilma-xil aloqalari bilan o'zaro chambarchas bog'liq, chunki ular biror mavzu yoki vaziyat doirasida muloqot yuritishga xizmat qiladi. Ikkinchi til ta'limi muayyan turdagi gap qurilmalarini, modellarni o'zlashtirish tariqasida amalga oshadi, degan fikrni ko'pgina metodist olimlarning ishlarida uchratish mumkin. Ammo so'zlar minimal kontekstda – so'z birikmalari ichida taqdim etilgani uchun o'ziga xos sintaktik funksiyalari bilan tavsiflanadi. Bu funksiyalar grammatik modellar, ya'ni nutqiy qurilmalar orqali namoyon bo'ladi. Jumladan, Ye.I.Passovning fikricha, "Model insonning xotirasida saqlanib qoladigan va shu kabi birliklarning tug'ilishiga asos bo'ladigan bir turdagi nutqiy birliklarni umumiy tavsiflovchi tuzilma qobig'idir... Nutq tizimini modellashtirish – bu aslyatdan bir muncha kamroq darajada bo'lsa-da, nutqning muayyan ko'rinishlarini ifodalay oladigan va o'rni kelganda muayyan vaziyatlarda butun til tizimini almashtira oladigan o'xshash tizimni yaratishdir. Buning uchun esa nutqiy faoliyatning 3 tomoni o'zaro muvofiqlashishi kerak. Biroq bunda shuni unutmaslik kerakki, ushbu uchlikda gapirish jarayonida nutqning grammatik tomoni birinchi o'rinda turadi" [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tilini boshqa millatlar vakillariga o'rgatish sohasida nutqiy qurilmalardan ilk marta R.Tolipova va boshqalar tomonidan ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablar uchun tuzilgan o'quv dasturida foydalanilgan edi [2]. O'zbek tilidan ta'lim boshqa tillarda olib

boriladigan maktablar uchun tuzilgan mazkur o'quv dasturi va darsliklarda o'quvchilarning muayyan mavzuda nimalar haqida, ya'ni qaysi bilimlar haqida ma'lumot berilishi, o'quvchilar nimani o'rganishlari, ya'ni qanday malakalarni egallashlari kerakligini aynan nutqiy qurilmalar orqali bilib olishlari nazarda tutilgan. Bunda o'zbek tilida muayyan fikrni ifodalashda faol qo'llanadigan nutqiy qurilmalar (modellar, qoliplar) ko'rsatmali tarzda berilib, so'ngra mashqlar, ularni qo'llash orqali matnlar tarkibida o'quvchilarda nutqiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirib borish nazarda tutilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Keyingi yillarda umumiy o'rta ta'lim bosqichidagi ta'lim boshqa tillarda, shu jumladan, rus tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tilini nutqiy qurilmalar vositasida o'qitishga keng e'tibor qaratilgan boshlandi. Nutqiy modellar, albatta, nutqiy qurilmalarni qo'llashni jadallashtirishga, sintagmatik gap tuzish malakasini shakllantirishga katta yordam beradi. Ammo til o'zlashtirishda nutqiy modellardan foydalanishni yagona vosita sifatida talqin qilish va boshqa turdagi metodik usullarni nazardan chetda qoldirish samarali natijalarga olib kelmaydi. Shu bois ayrim "O'zbek tili" darsliklarida ushbu maqsadni grammatik qoidalarsiz, faqat nutqiy qurilmalarning o'zi bilan amalga oshirishning ko'zda tutilishi ko'p e'tirozlarga sabab bo'lmoqda [3]. Bu muayyan metodik qiyinchiliklar hosil qiladi, chunki ko'pchilik o'quvchilar faqat nutqiy qurilmalar o'zi bilangina fikrni ifodalash vositalarini umumlashtirib, qoidalashtirib bera olmaydilar. Tadqiqotchi H.Mustafoyevaning ta'kidlashicha, grammatik ta'limni ma'lum andozalar - nutqiy qoliplar, modellar (so'z birikmalari, muayyan tuzilishdagi gaplar) vositasida o'zlashtirish til o'rganishda faqat ilk samarani berishi mumkin, xolos. O'zlashtirilgan nutqiy qoliplarni turli vaziyatlarda qo'llay olish uchun o'quvchi qoidalarni xam bilishi kerak bo'ladi [4].

Metodist olim R.Yo'ldoshevning ta'kidlashicha, aksariyat rusiyzabon o'quvchilar o'zbekcha jumlar tuzish jarayonida nutq jarayonining boshidanoq so'zlarni sintagmalarga birlashtirmaydilar, balki dastlab har bir so'z shaklini alohida-alohida shakllantirib "gapira boshlaydilar". Keyinroq gap tuzish malakasining shakllanishiga qarab, ma'noli qismlarga amal qilib so'zlashga o'tib boriladi" [5]. Shu tarzda nutqiy faoliyat jarayonida ko'pdan-ko'p nutqiy qurilmalar yuzaga keladi. Ushbu qurilmalar turli nutqiy vaziyatlar bilan bog'liq bo'ladi.

Demak, nutqiy faoliyat, muayyan nutqiy birlik yoki tuzilmalarni yodda saqlab qolish va qayta qo'llashdangina emas, balki ularni ma'lum model-qoliplar asosida tuzish hamda nutqiy vaziyatga moslashtirib ishlatishdan ham iborat. Ye.I.Passovning yozishicha, "ushbu faoliyat quyidagi jarayonlardan tashkil topadi: 1) muayyan vaziyatda so'zlovchining o'ylagan fikriga mos nutqiy qurilma – model tanlash; 2) tanlangan modelni to'ldirish uchun til va vaqt me'yorlariga mos nutq birliklarini tuzilishini ta'minlash" [6]. Binobarin, tilni sistema sifatidagina emas, balki funksional jihatdan ham o'rganish, ya'ni so'zlarni va so'z birikmalarini yodlatish yo'lidan emas, balki ularni turli nutqiy vaziyatlarda qo'llash malakalarini hosil qildirish yo'lidan borish kerak.

Haqiqatan ham, o'quvchiga barcha nazariy bilimlarning yig'indisini to'liq yetkazishning iloji bo'lmaganidek, unga barcha turdagi nutqiy tuzilmalarning aniq ko'rinishlarini o'rgatish ham qiyin. Shunday bo'lsa-da, har qanday nutqiy qurilma zaminida biron-bir grammatik model - namuna yotishini unutmazlik lozim. Ma'lum bir nutqiy qurilmani hosil qilish uchun grammatik qoidalarni, sintaktik shakllar, gap tuzishning modellarini o'zlashtirish kerak bo'ladi. Bu o'rinda grammatika va leksikaning uzviy aloqasi to'liq namoyon bo'ladi, ya'ni grammatika so'zlarni uyushtirib beradi va o'zi so'zlar, so'z birikmalari orqali namoyon bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Maktabgacha tarbiya muassasalarida o'zbek va rus tillarini o'rgatish yuzasidan tadqiqot ishi olib borgan F.Qodirovaning quyidagi fikri ham buni tasdiqlaydi: "Nutqiy faoliyat, avvalo, o'zi xohlagan fikrni ifodalash uchun so'z tanlashga qaratilgan ayrim jarayonlardan tashkil topadi. Har bir tildagi so'zlar minglab birikmalarga qo'shilishi mumkin va so'zlovchi o'z fikrini ifodalashga xizmat qiluvchi so'zlar, vositalarni, fikrning ifoda shaklini, gap tuzish uchun kerak bo'ladigan grammatik unsurlarni (qo'shimchalar, ko'makchilar, bog'lovchilar) topishi zarur bo'ladi. Ta'kidlash lozimki, birinchidan, o'zbek tilida so'zlovchilarning xotirasida nechta gap konstruksiyasi andoza shaklida saqlab qolinishi hech kimga ma'lum emas. Ikkinchidan, har kim o'z nutqiga e'tibor bersa, shunga iqrar bo'ladiki, kishi gapirayotgan paytda muayyan gap qurilmalarini xotirasidan qidirib o'tirmaydi, u fikr bayon qilish chog'ida so'zlarni bir zanjirga tizgan holda gap tuzish harakatini boshlaydi, o'z tuyg'ularini, munosabatlarini turli ohanglar vositasida hali konstruksiyasi noaniq gapda aks ettiradi" [7]. Demak, nutqiy tuzilmalarni hosil qilish uchun til birliklarini, sintaktik shakllar, so'z birikmalari, gap yasash modellarini bilish kerak.

Til fani faqat grammatik me'yorni o'rgatuvchi fan sifatida emas, balki o'quvchining fanlar kesimidagi turli matnlarni tinglab va o'qib tushinishiga, o'qish jarayonida orfoepik va orfografik me'yorlarga oid ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladigan fandir. O'qish faoliyati axborot-ma'lumot olish, dunyoqarashni kengaytirish hamda so'yilgini ko'paytirib borishda ahamiyati nihoyatda katta. O'quvchi mantiqiy, tanqidiy, kreativ fikrlashi uchun, avvalo, o'qib tushinishga e'tibor qaratishi lozim. Tillarni puxta o'zlashtirgan, o'qish savodxonligi mukammal bo'lgano'quvchi boshqa fanlarda o'rganayotgan matnlarni o'qish orqali mantiqiy, tanqidiy, ijodiy (kreativ) fikrlaydi, boshqa fanlarni qoniqarli o'zlashtiradi va egallagan bilimlarini hayotda qo'llay olish layoqatiga ega bo'ladi.

Qayd etilganidek, o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitishda o'quvchilar og'zaki talaffuz me'yorlarini shakllantirish ustida ishlashga ayniqsa boshlang'ich sinflarda ko'p e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Biroq o'zga tilli o'quvchilarda o'zbek tildagi nutq tovushlarini to'g'ri talaffuz qilish ko'nikmalarini shakllantirishda faqat tinglab tushunishning o'zi mutlaqo yetarli emas. Tinglash va tushunish bir vaqtda sodir bo'ladigan jarayon bo'lib, mazmunni anglab olish uchun o'quvchi leksik va

grammatik bilimlarga ega bo'lishi talab etiladi, ushbu bilimlar esa o'qish va yozish orqali sodir bo'ladi. O'qish va yozish faoliyatlari orqali olingan bilimlardan tinglab tushunish va gapirishda samarali foydalaniladi. M. Gulamova o'z tadqiqot ishida tinglab tushunishdagi asosiy qiyinchiliklardan biri – bu lingvistik qiyinchiliklar ekanligini, tinglab tushunishni muvaffaqiyatli amalga oshirishda va qiyinchiliklarni bartaraf etishda o'qish va yozishni integratsiyalashtirib o'tish muhim hisoblanishini ta'kidlaydi [1].

Gapirish nutq faoliyatining turi sifatida mustaqil, yakka o'zi qo'llanmaydi, aksincha, boshqa nutq faoliyatilari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bir-birini to'ldirishga xizmat qiladi. J. Shabanov buni alohida ta'kidlab shunday yozadi: "...gapirish nutq faoliyatining reproduktiv turi sifatida tinglab tushunish, o'qish va yozish turlari bilan yaqin aloqadadir" [1]. Bu jarayonda o'qishning amaliy ahamiyati katta bo'lib, xususan, "Alifbo"ni o'rganish bosqichida o'quvchilar har bir nutq tovushining bosh va kichik harf shakli, harflarning bosma va yozma shakllari bilan tanishtiriladi. Aynan shu bosqichda o'quvchilarda tovushlarning harfiy belgilarini tanish, harflarni va so'zlarni o'qituvchi bilan birgalikda talaffuz qilish, nutq tovushlarining katta va kichik shakllarini yozish, yakka holda va so'z ichida bir-biriga qo'shib o'qish ko'nikmalari shakllantiriladi. Bu jarayonda o'qishning amaliy ahamiyati juda katta bo'lib, o'quvchilar aynan o'qish vositasida harflarni bir-biriga qo'shib talaffuz qilishni o'rganadilar.

Metodist olim R.Yo'ldoshev o'zbek tili darslarida o'quvchilarda so'z va so'z shakllarini xato talaffuz qilish, so'z urg'usini noto'g'ri qo'yish, so'zlamni sintagmalarga birlashtirib aytish ko'nikmalarini shakllantirishga jiddiy e'tibor qaratilmasligi provard oqibatda gapirish ko'nikmalarining yaxshi rivojlanishiga katta to'siq bo'lib kelayotganini alohida ta'kidlaydi. Matn ustida ishlash bosqichida rusiyzabon o'quvchilar matndagi so'z va so'z shakllarini talaffuz xatolari bilan o'qiganlarida, chunonchi, ba'zi tovushlar talaffuzida xatolarga yo'l qo'yanlarida o'qituvchining bu holatga jiddiy qaramasligi, darhol o'qish texnikasini o'rgatish topshiriqlari ustida ishlamasligi, bunga dars vaqti ham imkon bermasligi tufayli talaffuz xatolari o'quvchilar nutqiga singib ketganligi, bu esa keyinchalik talaffuz xatolarini tuzatish uchun katta kuch sarflashga olib kelishini uqtiradi. Uning fikricha, talaffuz xatolari ayrim tovushlar talaffuzi ustida yetarli ish olib borilmasligi tufayli barqarorlashadi. Chunki o'zbek tili darslarida, odatda, yangi tovush qatnashgan so'zlar o'quvchilarga bir martadan aytiriladi, xolos [3].

Haqiqatan ham, nutq tuzuvchi tildagi bu modellardan o'z kommunikativ maqsadiga uyg'unini tanlaydi va uni turli variantlarda kengaytiradi, tildagi model asosida kerakli jumlar tuzadi. Olimlarning fikricha, gapning bunday namunaviy modellari har bir tilda o'ziga xos va miqdor jihatidan chegaralangan, taxminan 40-50ta jumlaning nari-berisida bo'ladi. Jumladan, N.Mahmudov fransuz professori Murtazo Mamudyan tomonidan aniqlangan quyidagi faktni keltiradi. "Ko'pgina tilshunoslar nutqdagi jumlar (120 dan ortiq bo'lmagan so'zdan tarkib topgan) miqdori 10.30 dan 10.86 gacha bo'lganson bilan o'chanadi deb hisoblaydilar. Bir asr 3 x 10.9 soniyadan iboratligi e'tiborga olinsa va bir odam bir asr davomida har soniyada bittadan jumlani o'rganadi deb taxmin qilinsa, inson butun umri davomida ham mazkur miqdordagi jumalarning juda oz qismini o'zlashtira olishi ma'lum bo'ladi. M.Mamudyan tilni o'zlashtirish va undan foydalanish jarayonlari mohiyatan benihoya tejamkor tamoyilda voqe bo'lishini, bu tejamkorlik til strukturasi bilan bo'laklanishi bilan ta'minlanishini ta'kidlaydi. Til o'rganuvchilar ana shu bo'laklarga suyangan holda sanoqsiz individual jumlar tuzadilar" [8]. Demak, tillarni o'rganishning dastlabki bosqichida nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishda gap va jumalarni muayyan model-qoliplar asosida tuzish hamda nutqiy vaziyatga moslashtirib ishlatish ahamiyati katta, albatta. Biroq muayyan model-qoliplar barcha nutqiy vaziyatlarga mos kelavermaydi.

Xulosa va takliflar. Ko'rinadiki, ikkinchi tilga o'rgatishda samarador tamoyillarni aniqlashda muammolar anchagina, chunki til tizimi nihoyatda murakkab va serqirra, muayyan tilni o'rganish esa nutq, nutqiy ko'nikmalar hosil qilish, nutqiy vaziyatdan kelib chiqish kabi bir qator muhim jihatlar bilan ham bog'liq bo'lgani uchun yanada murakkab.

ADABIYOTLAR

1. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. –М.: Русский язык, 1977. –Б.82-83, 95.
2. Tolipova R. va boshqalar. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. O'zbek tili (ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablar uchun) // Ta'lim taraqqiyoti. O'zR Xalq ta'limi vazirligining axborotnomasi, 1-maxsus son. –Toshkent: Sharq, 1999. –B. 264.
3. RTM seminar-treninglari materiallari // 2006-2007 yillar bo'yicha hisobot-protokollar materiallari. – Toshkent: RTM, 2007.
4. Mustafoyeva H.T. Ingliz tili grammatikasini ijtimoiy-gumanitar talabalarga o'rgatishning lingvometodik xususiyatlari: Ped. fan. nom....dis –Samarqand, 2003. – B. 53.
5. Yo'ldoshev R. Gap tuzish jarayon sifatida // Til va adabiyot ta'limida yangi pedagogik texnologiyalar. II qism. –Toshkent: 2006. – B. 46-47.
6. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному говорению. –М.: Просвещение, 1989. –Б. 6.
7. Кадырова Ф.Р. Лингводидактические основы обучения детей дошкольного возраста второму языку (на материале русского и узбекского языков): Дис. ... док. пед. наук. –Ташкент: 2006. –С. 95.
8. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi mahorati. –Toshkent: O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. –B. 69-70.